

Вплив екологічної освіти на формування особистості підлітка як суб'єкта навчіння

У статті здійснено аналіз інтегративних складових екологічної освіти, яка повинна починатися у молодшому дошкільному віці та тривати впродовж усього життя людини. Розглянуто чинники формування екологічної спрямованості, екологічної культури, свідомості та компетентності особистості. Висвітлено проблему підвищення ефективності процесу формування та соціально значущі функції екологічної свідомості підлітків. Виокрелено деякі фактори, що впливають на розвиток екологічної культури підлітків. З'ясовано життєво важливу необхідність в екологізації освіти, в стійкому розвитку, екологічному імперативі, зміні антропоцентричної свідомості на екоцентричну.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна спрямованість, екологічна культура, екологічна свідомість, екологічна компетентність.

В статье осуществлен анализ интегративных составляющих экологического образования, которое должно начинаться в младшем дошкольном возрасте и длиться на протяжении всей жизни человека. Рассмотрены факторы формирования экологической направленности, культуры, сознания и компетентности личности. Раскрыта проблема повышения эффективности процесса формирования и социально значимые функции экологического сознания подростков. Выяснена жизненно важная необходимость в экологизации образования, в устойчивом развитии, экологическом императиве, смене антропоцентрического сознания на экоцентрическое.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая направленность, экологическая культура, экологическое сознание, экологическая компетентность.

Постановка проблеми. У наш час, коли глобальна екологічна криза є однією із найбільших загроз, а її ліквідація – найважливішим завданням для людства, в усьому світі велика увага приділяється проблемі екологічної освіти [7]. У розвинених державах уже розроблені та вдосконалюються різні програми й концепції розвитку екологічної освіти. Одними з перших глобальну схему екологічної освіти запропонували учасники Міжнародного семінару з екологічної освіти (Белград, 1975 р.). Виходячи з цієї схеми, головною метою екологічної освіти повинно бути формування у населення нашої планети усвідомлення того, що необхідно опікуватися глобальними проблемами довкілля, які виникли

останнім часом, а для цього треба мати відповідні знання, досвід, уміння, мотивації та зобов'язання, щоб вирішити існуючі проблеми та запобігти майбутнім екологічним катастрофам.

Аналіз останніх досліджень. Сьогодні активно розвиваються як формальна екологічна освіта (у школах, вищих навчальних закладах, інститутах підвищення кваліфікації), так і неформальна (за допомогою засобів масової інформації, кіно, музеїв, виставок, заходів природоохоронних товариств тощо). Особливе значення розвитку екологічної освіти й культури надається в усьому світі останніми роками, коли стало очевидно, що одними з головних причин невиконання ухвал міжнародних екологічних форумів, угод і конвенцій з охорони природи є низький рівень екологічної освіти, зокрема, осіб, які приймають важливі рішення. Тому на багатьох міжнародних зібраннях активно обговорювалися проблеми екологічної освіти й виховання та їхня роль в еколого-збалансованому розвитку людства (Нью-Делі, 1997; Париж, 1998; Цюріх, 1999; Брюссель, 1999; Дакар, 2000; Йоганнесбург, 2002 та ін.).

Проблеми екологічної освіти розглядаються в роботах вітчизняних та зарубіжних педагогів і психологів, таких як О. М. Дзятковська, А. Н. Захлебний, В. С. Крисаченко, С. В. Лескова, Л. Б. Лук'янова, Р. В. Опарін, Н. С. Попов, Г. П. Пустовіт, С. Д. Рудишин, О. Г. Солодухова, І. Т. Суравегіна, В. Червонецький та ін. Вони свідчать про необхідність унесення певних змін у навчально-виховні плани загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів, що відповідають закономірностям розвитку екологічної спрямованості, екологічної свідомості, екологічної компетентності та екологічної культури підлітків.

Мета нашої статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми розвитку та інтегративних складових екологічної освіти, яка повинна починатися у молодшому дошкільному віці і тривати впродовж усього життя людини. Отже, *екологічна освіта* – це неперервний процес засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування умінь і стосунків, необхідних для осмислення і оцінки взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою і навколишнім середовищем, що передбачають розвиток умінь приймати екологічно доцільні рішення і мають на меті засвоєння правил поведінки в навколишньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Питання екологічної освіти за сутністю своєю не лише педагогічне, а й психологічне, оскільки стосується не стільки надання певних знань, і навіть не змін у

поведінці, а впливу на формування особистості об'єкта екологічного навчання.

Початком формування *екологічної спрямованості* особистості можна вважати дошкільне дитинство. Цей період досить вагомий для усвідомлення себе невід'ємною часткою живої природи, своєї ролі та значущості в збереженні її цілісності. І саме дошкільний вік розглядається в психолого-педагогічній літературі як вік накопичення знань про навколишній світ і ставлення до нього людини. Цьому сприяє високий пізнавальний інтерес дітей до природного довкілля, їх особлива чутливість до різного роду впливів навколишнього середовища, перевага наочно-образного мислення над абстрактно-логічним і предметно-чуттєва діяльність [10].

Наступною складовою та головною метою екологічної освіти є формування та розвиток *екологічної свідомості*, яка містить сукупність екологічних знань: фактів, відомостей, висновків, узагальнень про взаємини в світі тварин, рослин і людей, а також прагнення людини, які спрямовані на захист навколишнього середовища, на активну діяльність у боротьбі з порушеннями в галузі охорони природи.

Проблема формування екологічної свідомості і поведінки підлітків полягає в тому, що:

- їх обізнаність із екологічною проблематикою є фрагментарною, недиференційованою, вони краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни;
- значна частина (від чверті до третини) учнів загальноосвітніх навчальних закладів вважають себе непричетними до вирішення проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в навколишньому природному середовищі та не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов'язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів.

Отже, причини, що визначають протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки підлітків, закладені у структуру змісту існуючої екологічної освіти і виховання, що не сприяє усвідомленню особистої причетності до проблем довкілля, відповідальності за його стан, не надає інформації, необхідної для прояву практичних дій і поведінки у зоні безпосереднього впливу і відповідальності. За параметрами обсягу, збалансованості та актуальності проблематики екологічний зміст, що вивчається,

задовольняє, скоріше, потребу у «чистому» знанні, аніж вимогу дотримання екологічних норм у повсякденній діяльності [14].

Підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості можливе через гармонізацію змісту, впровадження особистісно-орієнтованих інтерактивних методик екологічної освіти та виховання, спрямованих на формування мотиваційно-ціннісних і поведінково-діяльнісних складових екологічної свідомості та поведінки.

Екологічна свідомість виконує важливі соціально значущі функції у сфері освіти та виховання:

- *просвітницька функція* допомагає молоді на основі засвоєння екологічних знань усвідомити необхідність і можливість їх використання з метою збереження навколишнього природного середовища, запобігання небезпечного і незворотного порушення екологічної рівноваги;
- *розвиваюча функція* реалізується в процесі формування у дітей вміння осмислювати екологічні явища, визначати зв'язки та залежності, що існують у світі рослин і тварин, робити висновки, узагальнення та висновки щодо стану навколишнього середовища і розумно взаємодіяти з ним;
- *виховна функція* проявляється у формуванні морального, етичного та естетичного ставлення до навколишнього природного середовища, органічно поєднує почуття обов'язку та відповідальності;
- *когнітивна функція* обумовлює поглиблене вивчення рідної природи, діяльну любов до неї, збагачує і зміцнює патріотичні орієнтації;
- *емотивна функція* дозволяє критично оцінювати об'єктивну реальність і формує установку протидіяти заходам, спрямованим на порушення екологічної рівноваги;
- *організаційна функція* полягає у стимулюванні активної природоохоронної діяльності учнів;
- *прогностична функція* полягає у розвитку в учнів вміння осмислювати можливі наслідки тих чи інших дій людини, що порушують екологічний баланс у природі [8].

Також однією з важливих задач екологічної освіти є формування екологічної компетентності підлітків, чому сприяє долучення до процесу навчання екологічної практики [6, 17]. Однак, слід відзначити деякі недоліки її змісту та організації. Програми практик передбачають завдання, виконання котрих суперечить ідеї ціннісного ставлення до навколишнього природного середовища та його збереження, і створює перешкоди формуван-

ню екологічної компетентності підлітків. Зокрема, у ботаніці «збір», «консервування» природних об'єктів, «гербаризації», «фіксація», «монтування», «сушка», а у зоології «збір та вилучення», «збір хордових тварин для подальшого їх утримання, прижиттєвого дослідження, колекціонування, фіксація та збереження», «фіксація зоологічного матеріалу», «виготовлення препаратів кісток та скелетів різних груп тварин», повинні розцінюватися як природонебезпечні дії, такі, що не сприяють «екологізації свідомості» підлітків, а відтак і формуванню екологічної компетентності.

Порівнюючи теоретично обґрунтовані вимоги до екологічної компетентності з результатами дослідження екологічної практики, визначаються певні загальні та часткові протиріччя. До загальних належать протиріччя між:

1) колективним характером навчання та індивідуальним виявом екологічної компетентності після закінчення освітнього процесу;

2) запитами на інтерактивні методи навчання та виховання, які б стимулювали розвиток екологічної компетентності підлітків і неадекватним рівнем їх розробки та впровадження в освітній процес.

Часткові протиріччя між:

3) спрямуванням освіти на формування дбайливого ставлення до природи і передбаченими навчальними програмами природонебезпечними діями;

4) нестачею навчального часу для формування практичних умінь і навичок та необхідністю саме практичного застосування набутих знань і навичок у професійній та повсякденно-побутовій діяльності;

5) переважанням у змісті екологічного матеріалу глобального рівня та необхідністю застосування знань щодо конкретних природних об'єктів.

Ці суперечності визначають стан сформованості екологічної компетентності підлітків і водночас дозволяють окреслити педагогічні умови підвищення ефективності відповідного освітньо-виховного процесу [17].

У процесі здобуття екологічної освіти необхідно враховувати те, що:

- екологічна освіта базується на знаннях, основу яких складають об'єкти живої та неживої природи. Ця обставина передбачає наявність в об'єкта екологічної освіти системного мислення про світ, вміння використовувати методи

- системного аналізу, як в процесі свого навчання, так і у практичній роботі;
- до основних об'єктів екології як науки належать найбільшій природні системи – від спільнот до біосфери в цілому;
 - наявність «живої матерії» або «живої речовини» у складі екосистем наділяє їх «раціональною» поведінкою та спонукає до вивчення біології, фізіології, анатомії, соціології, психології та інших суміжних дисциплін, що пояснюють функції та поведінку живих організмів і спільнот, аж до «цілеспрямованих систем», що володіють інтелектом;
 - сучасні екологічні знання концентруються та розвиваються на стиках багатьох наук: мікробіології, біології, хімії, фізики, економіки, математики, соціології, психології та інших;
 - екологічні системи характеризуються просторовим розподілом, в якому доводиться враховувати не тільки географічні, геологічні, кліматологічні та інші фактори, але й культурні та соціальні традиції народів, що населяють дані території;
 - вивчення еволюційних процесів неможливо здійснити без історичного екскурсу на десятки, сотні і навіть тисячі років тому, без застосування спеціальних методів діагностики речовин. Це означає, що об'єкт екологічної освіти повинен володіти здатністю до «суміщення» минулого, теперішнього і майбутнього стану нашої планети, висувати та перевіряти гіпотези про причини змін, що виникають;
 - екологічні проблеми сьогодні набули глобального масштабу впливу на земну цивілізацію та повинні адекватно сприйматися усіма народами. Отже, об'єкт екологічної освіти повинен освоїти «екологічні стандарти» не тільки своєї країни, а й міжнародні, знати міжнародне законодавство в сфері охорони навколишнього середовища і природокористування [11].

Екологічна освіта як цілісне культурологічне явище, що містить процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури як складової системи національного і громадського виховання, екологізацію навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через базову екологічну освіту.

Ідея екологічної освіти може бути віднесена до принципів навчання, тому що вона являє собою одне з універсальних ке-

рівних положень сучасної освіти, які стосуються всього процесу навчання у цілому, поширюється на всі навчальні предмети, без них неможливо формувати *екологічну культуру* підлітків і вона не може бути замінена ніякими іншими принципами. Принцип екологічної освіти знімає головне протиріччя між предметним навчанням і необхідністю формування екологічної культури, що є в даний час концептуальною вимогою всього цивілізованого людства. Це призводить до необхідності визнання концептуальної ідеї про те, що сучасна освіта в будь-якій державі має стати екологічною [9]. Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб і намірів. Екологічна культура спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти (біологічного виду) щодо пристосування у біосфері в умовах постійної конкуренції з боку тих чи інших форм живої речовини. Вона є сукупністю адаптивних ознак виду принципово нового ґатунку. Про їхнє значення можна мати думку від протилежного: людина, позбавлена звичних засобів впливу на довкілля (житла, одягу, знарядь праці, зброї, медичних препаратів та ін.), має сумнівні шанси вижити й ствердитися в природних екосистемах. І, навпаки, маючи їх, вона, по суті, виводить себе за межі конкуренції, оскільки володіє адаптивними набутками, несумірними з виробленими іншими видами в процесі біологічної еволюції. Тому екологічна культура не є чимось несуттєвим чи вторинним для існування людини – вона становить саму його функціональну основу, уможлиблюючи доцільне й ефективне природокористування.

Спираючись на аналіз різних теоретичних досліджень [18, 19, 21], можна виокремити деякі фактори, що впливають на розвиток екологічної культури підлітків, а саме:

- високий рівень екологічного світогляду, що сприяє розвитку мотиваційної готовності до вирішення екологічних завдань;
- екологічна грамотність, яка базується на високому рівні теоретичних і практичних знань і формує екологічну компетентність;
- прийняття екологічної діяльності як цінностного орієнтиру особистості, а також усвідомленість і долученість до неї;
- особистісне зростання і, як наслідок, розвинена спрямованість на саморозвиток.

Розвитку *екологічного мислення* підлітків сприяє уміння самостійно відбирати актуальні з екологічної точки зору завдання і розв'язувати їх, розраховуючи на власні розумові сили. Саме уміння самостійно вирішувати такі завдання є показником високого рівня інтелектуальної самореалізації особистості підлітка, його здатності усвідомлювати соціальну значущість тих завдань, які він може вирішити в процесі конкретних дій у навколишньому середовищі. Безумовно, екологічне мислення як специфічна спрямованість розумової діяльності не може бути абстрагованим від моральних настанов та емоційних переживань. Саме вони значною мірою впливають на ухвалення рішень щодо навколишнього середовища, забезпечують пошук вирішення екологічних завдань. Важливо, щоб розумова діяльність корегувалася гуманістичними ідеалами ставлення до довкілля і визначала пізнавальні пріоритети [20].

Висновки. У період глобальної екологічної кризи виникає життєво важлива необхідність в екологізації освіти, в стійкому розвитку, екологічному імперативі, зміні антропоцентричної свідомості на екоцентричну. Велике значення в цьому питанні надається вихованню особистості, формуванню екологічної спрямованості, екологічної свідомості, екологічної культури та екологічної компетентності. Від результативності навчання, виховання і розвитку молоді, від її інтелектуальних, духовних і моральних якостей залежить майбутнє кожної країни, отже, і майбутнє цивілізації у цілому. Високий рівень екологічної освіти стане запорукою забезпечення екологічної рівноваги в світі, засобом подолання екологічної кризи, а значить, стабільного і гармонійного життя на Землі.

Список використаних джерел

1. Дзятковская Е. Н. Культурологический подход к общему экологическому образованию / Е. Н. Дзятковская, А.Н. Захлебный // Педагогика. – № 9. – 2009. – С. 35–43.
2. Захлебный А. Н. Модели содержания экологического образования в новой школе / А. Н. Захлебный, Е. Н. Дзятковская // Педагогика. – № 9. – 2010. – С. 38–44.
3. Картавых М. А. Высшее профессионально-экологическое образование студентов в области экологического менеджмента и аудита: компетентностный формат / М. А. Картавых // Высшее образование сегодня. – № 12. – 2010. – С. 29–32.
4. Крыжановская И. В. Влияние акцентуаций характера на выбор профессий сферы экологии и природных ресурсов /

- И.В. Крыжановская // Психологическая наука и образование. – № 2. – 2010. – С. 27–37.
5. Лескова С. В. Реализация креативного потенциала дошкольника в экологическом образовании / С. В. Лескова // *Фундаментальные исследования*. – № 7. – 2008. – С. 86–88.
 6. Лук'янова Л. Б. Екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах: теоретичний і практичний аспекти : монографія / Лариса Борисівна Лук'янова. – К. : Міленіум, 2006. – 250 с.
 7. Мазурок В. Г. Шляхи удосконалення еколого-економічної освіти студентів технічного коледжу в процесі професійної підготовки / В. Г. Мазурок // *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. – № 4 (215). – 2011. – С. 190–198.
 8. Морозова Н. А. Образование как фактор формирования и развития экологического сознания / Н. А. Морозова // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. – № 98. – 2009. – С. 160–164.
 9. Опарин Р. В. Экологическое образование как ведущий принцип современного личностно-ориентированного образования / Р. В. Опарин // *Мир науки, культуры, образования*. – № 4(16). – 2009. – С. 204–206.
 10. Поліщук Н. А. Створення єдиного розвивального екологічного середовища в дошкільному навчальному закладі / Н. А. Поліщук // *Педагогічний пошук*. – 2010. – № 3. – С. 25–29.
 11. Попов Н. С. Экологическое образование для устойчивого развития / Н. С. Попов, А. Мозерова, А. Хайри, Ш. Хузар // *Фундаментальные исследования*. – № 1. – 2009. – С. 97–98.
 12. Попова Л. В. Уровневая реализация программ высшего экологического образования / Л. В. Попова, Н. Н. Марфенин // *Высшее образование сегодня*. – № 4. – 2010. – С. 97–99.
 13. Приходченко А. А. Екологічна психологія – проблеми та перспективи : збірник матеріалів / А. А. Приходченко, А. В. Іванченко // *Міжнародна науково-практична конференція «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів»*. – 2006. – С. 302–305.
 14. Пустовіт Н. А. Формування екологічної свідомості і поведінки / Н. А. Пустовіт // *Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України ; за ред. В. Г. Кременя*. – К., 2009. – С. 40–43.
 15. Рудишин С. Д. Стан екологічної освіти в практиці вищої школи зарубіжних країн / С. Д. Рудишин // *Вісник Житомирського державного університету*. – 2008. – № 40. – С. 81–85.

16. Сасі Н. В. Проблема відповідальності вчителя за екологічну вихованість молодших школярів у педагогічній системі В. О. Сухомлинського / Н. В. Сасі // Вісник Черкаського Університету. – № 131. – 2008. – С. 140–144. – (Педагогічні науки).
17. Титаренко Л. М. Роль польової практики у формуванні екологічної компетентності студентів / Л. М. Титаренко // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка, гол. ред. Г. Терещук. – Тернопіль, 2010. – № 1. – С. 211–216. – (Серія «Педагогіка»).
18. Фортунатов А. А. Теоретические подходы к формированию экологической культуры студенческой молодежи / А.А. Фортунатов // Ученые записки Университета имени П. Ф. Лесгафта. – № 5(63). – 2010. – С. 114–117.
19. Хайбулаева У. М. Формирование экологической культуры старшеклассников / У. М. Хайбулаева, Г. Г. Недюрмагомедов, В. Н. Цатуров // Педагогика. – № 3. – 2008. – С. 17–22.
20. Червонецкий В. Дидактико-виховні функції діяльнісного компоненту змісту екологічної освіти у школах євроатлантичного регіону / В. Червонецкий // Історія педагогіки. – Вип. 12, Ч. 1. – 2010. – С. 130–140.
21. Чердымова Е. И. «Экологическое сознание» и «экологическая культура» в модели экологического образования / Е. И. Чердымова // Известия Самарского научного центра РАН. – Т. 12. – № 3. – 2010. – С. 137–140.

The author conducted an integrative analysis related to environmental education, which should begin in the preschool age and last throughout a person's lifetime. He considered the factors of the environmental focus, environmental culture, environmental awareness and environmental competence of the individual. The author explained the problem of the efficiency of the process of teenagers' environmental awareness formation increasing and its socially important functions. He found a vital need for green education, sustainable development and environmental imperatives for changing consciousness from the anthropocentric to ecocentric. The future of each country, therefore, the future of civilization in the whole is established to be depended on the success of the training, education and youth development, its intellectual, spiritual and moral qualities. A high level of environmental education will be a guarantee of ecological balance in the world and the means of overcoming the ecological crisis, and therefore, stable and harmonious life on the Earth.

Keywords: environmental education, environmental orientation, environmental culture, environmental awareness, environmental competence.

Отримано: 19.01.2013 р.